

Sakramentalne uzasadnienie niezerwalności małżeństwa

Podstawy – tradycja – kontrowersje

UNIVERSITY OF OPOLE * FACULTY OF THEOLOGY
THEOLOGICAL COLLECTION OF OPOLE

175

Konrad Glombik

**The Sacramental Foundation
of the Indissolubility of Marriage**
Basics – Traditions – Controversies

OPOLE 2021

UNIwersytet Opolski * Wydział Teologiczny
Opolska Biblioteka Teologiczna

175

Konrad Glombik

**Sakramentalne uzasadnienie
nierozzerwalności małżeństwa**
Podstawy – tradycja – kontrowersje

OPOLE 2021

© Copyright by Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego
Opole 2021

Recenzenci: prof. dr hab. Andrzej Derdziuk OFMCap (KUL JPPII)
prof. dr hab. Bogdan Ferdek (PWT Wrocław)

ISBN 978-83-65860-75-0

Korekta: Józef Chudalla, Stephen Dewsbury

Projekt okładki: Wojciech Lippa

Skład komputerowy i redakcja techniczna: Jerzy Bosowski

Na okładce wykorzystano fragment obrazu Marca Chagalla *Les lumières du mariage* z 1945 r. (olej na płótnie, zbiory prywatne). Fotokopia pochodzi z książki: W. HAFTMANN, *Marc Chagall*, Köln: Verlag M.DuMont Schauberg 1972, s. 127.

Adres: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO
ul. kard. B. Kominka 1a, PL 45-032 Opole
tel. (+48) 77 44 11 502; e-mail: rwwt@uni.opole.pl

Druk: Wydawnictwo i Drukarnia Świętego Krzyża
ul. Katedralna 8a, PL 45-007 Opole
tel. (+48) 77 453 94 93; www.wydawnictwo.opole.pl

Wstęp

Nierozerwalność obok monogamii jest jedną z istotnych cech małżeństwa jako niepodzielnego związku mężczyzny i kobiety, który raz ważnie zawarty nie może zostać rozwiązany. Nierozerwalność małżeństwa, podobnie jak monogamia, nie wywodzi się dopiero z chrześcijańskiego rozumienia związku kobiety i mężczyzny, ale należy do pierwotnych form wspólnego życia w kulturach przed- i pozachrześcijańskich. W świetle badań etnologicznych w kulturach pierwotnych małżeństwo było rozumiane i przeżywane jako nierozdzielny związek mężczyzny i kobiety, a cudzołóstwa i rozwody są zjawiskiem późniejszym. Podobnie jest z tradycją żydowską, w ramach której nierozdzielność była uważana za ideał odnoszący się do związku mężczyzny i kobiety. Mocno zależne od ówczesnej kultury patriarchalnej świadectwa Starego Testamentu, które domagały się dochowania wierności i nierozdzielności małżeństwa głównie ze strony kobiety, nie oznaczały, że naruszenie tych zasad przez mężczyznę było uważane za zachowanie właściwe. Starotestamentalne przepisy prawne dotyczące rozwodu miały na celu ograniczenie tego zjawiska, które rozprzestrzeniało się w narodzie wybranym pod wpływem kultur ościennych. Jezus w swoim nauczaniu o małżeństwie skupił się na wierności i nierozdzielności, które przedstawił jako pierwotne zamiary Stwórcy wobec małżeństwa. Odrzucając starotestamentalną praktykę rozwodową, uznaną za skutek „zatwardziałości serca” (Mk 10,5; Mt 19,8), Jezus głosił nierozdzielność małżeństwa jako jego istotny przymiot, będący wyrazem woli Bożej wobec związku mężczyzny i kobiety¹.

Nauczanie Jezusa o niedopuszczalności rozwodu i nierozdzielnym charakterze małżeństwa stało się nieodzownym elementem rozumienia małżeństwa i ważnym punktem odniesienia do poszukiwania przez Kościół rozwiązań duszpasterskich wobec osób, których małżeństwa się rozpadły, co miało

---

¹ A. AUER, *Ehe*, w: H. FRIES (red.), *Handbuch theologischer Grundbegriffe*, t. I, München: Kösel Verlag 1962, s. 242–244.

miejsce już w czasach apostoelskich, a także w okresie patrystyki, średniowieczu, okresie nowożytnym, jak i w czasach współczesnych. W tradycji Kościoła nierozzerwalność małżeństwa była uzasadniana głównie w oparciu o słowa Jezusa o zakazie rozwodu, ale w związku z rozwojem myśli teologicznej o małżeństwie pogłębiało się rozumienie tej problematyki. Przyczyniła się do tego głównie rozwijająca się przez wieki idea sakramentalności małżeństwa, w oparciu o którą nierozzerwalność małżeństwa odnoszono nie tylko do słów Jezusa o zakazie rozwodów i zamiarów Boga wobec małżeństwa, ale także do rozumienia go jako misterium nawiązującego do związku Chrystusa z Kościołem (Ef 5,21-33). Głównie na podstawie fragmentu Listu do Efezjan małżeństwo w teologii katolickiej jest uważane za sakrament i jako takie jest nierozzerwalne. Uzasadnienie małżeństwa w oparciu o jego wymiar sakramentalny stało się problematyczne głównie w epoce nowożytnej, kiedy sprawy małżeństwa zostały poddane jurysdykcji cywilnej, dopuszczającej możliwość rozwodów. Coraz powszechniejsze, zwłaszcza w drugiej połowie XX w., zjawisko rozpadu małżeństw zaczęło w dużej mierze dotyczyć także małżeństw ludzi ochrzczonych, czyli małżeństw sakramentalnych, których żadna władza ludzka, zarówno cywilna, jak i kościelna, nie może rozwiązać. W konsekwencji pojawił się problem statusu wierzących osób rozwiedzionych, których nierozzerwalne małżeństwo sakramentalne rozpadło się, po czym osoby te zawarły nowe związki cywilne lub żyją w nieformalnych związkach niesakramentalnych. Choć samo zjawisko nie jest nowe, bo podobne problemy były już w Kościele apostoelskim i w okresie patrystyki, to jego skala stanowi poważane wyzwanie dla teologii małżeństwa i praktyki duszpasterskiej Kościoła. Wśród wielu pytań pojawia się kwestia statusu związków niesakramentalnych oraz nierozzerwalności małżeństwa sakramentalnego, które uległo rozpadowi. W dyskusjach na ten temat najczęściej przywołuje się stwierdzenie, zgodnie z którym:

Kościół, wierny słowu Jezusa Chrystusa, stwierdza, że nie może uznać ważności nowego związku, jeśli poprzednie małżeństwo było ważne. Jeśli rozwiedzeni zawarli związek cywilny, znajdują się w sytuacji, która obiektywnie jest niezgodna z prawem Bożym².

---

² KONGREGACJI NAUKI WIARY, *List do biskupów Kościoła katolickiego na temat przyjmowania Komunii św. przez wiernych rozwiedzionych żyjących w nowych związkach*, Watykan: Libreria Editrice Vaticana 1994, nr 4.

Pomimo jasności i jednoznaczności stanowiska Kościoła katolickiego w sprawie nierozzerwalności małżeństwa i wierności wobec słów Jezusa, w kontekście zjawiska rozwodów rodzą się wśród teologów krytyczne pytania dotyczące wierności nauczaniu o nierozzerwalności małżeństwa sakramentalnego, opierającej się na tekstach biblijnych i wypracowanej w ramach długiego procesu tradycji eklezjalnej. Jednym z nich jest pytanie o to, czy aktualne stanowisko Kościoła katolickiego w sprawie nierozzerwalności małżeństwa i związanych z nią praktycznych rozwiązań duszpasterskich dotyczących osób rozwiedzionych i żyjących w powtórnych związkach niesakramentalnych jest jedynym możliwym, który może powoływać się na wierność Ewangelii i tradycji. Czy dopuszczenie wyjątków od zakazu rozwodu i ponownych zaślubin zawsze i w każdym przypadku stanowi zaprzeczenie nierozzerwalności małżeństwa i nauczania Jezusa, czy też na podstawie tekstów biblijnych dopuszczalne są rozwiązania, które odpowiadają nauczaniu o nierozzerwalności małżeństwa, a jednocześnie wychodzą naprzeciw złożonej sytuacji współczesnych małżonków i proponują im konkretne rozwiązania bez podważania zasad wynikających z podstaw wiary? Czy w kontekście praktyki Kościoła wschodniego, tolerującej powtórne zaślubiny po rozpadzie małżeństwa sakramentalnego, bez podważania nierozzerwalności i trwania sakramentalnego charakteru pierwszego związku, które powołuje się na słowa Jezusa o nierozzerwalności małżeństwa i nie zostało wyraźnie potępione przez Kościół łaciński, możliwe są inne wyjątkowe rozwiązania zgodne z Ewangelią, niż ujęcie i praktyka przyjęte w Kościele katolickim? Jak należy rozumieć absolutny charakter nauczania Jezusa o nierozzerwalności małżeństwa, skoro Kościół pod pewnymi warunkami przypisuje sobie prawo rozwiązania węzła małżeńskiego? Czy podstawa, na której jest określona nierozzerwalność małżeństwa w sensie absolutnym, jest teologicznie dostatecznie dowiedziona i w jaki sposób jest ona związana z sakramentalnym wymiarem małżeństwa?³

Nierozzerwalność małżeństwa należy do szczegółowych zagadnień w refleksji o małżeństwie i dotyczy istotnych jego przymiotów, którym obok nie-

---

³ M.M. LINTNER, *Geschieden und wiederverheiratet. Zur Problematik aus theologisch-ethischer Perspektive*, w: M. GRAULICH, M. SEIDNADER (red.), *Zwischen Jesu Wort und Norm. Kirchliches Handeln angesichts von Scheidung und Wiederheirat*, Freiburg im Br.: Herder 2014, s. 196–197; E.R. TURA, *Nodi della riflessione teologica sul matrimonio*, „*Studia Patavina*” 51 (2004), s. 706–708; G. BARTH, „*Amoris laetitia*” – *ciągłość czy zerwanie? Kwestie hermeneutyczne*, w: J. GOLEŃ (red.), *Towarzyszyć małżeństwu i rodzinie: inspiracje adhortacji apostołskiej „Amoris laetitia” dla duszpasterstwa rodzin*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2017, s. 40–41.

podzielnej jedności – monogamii – jest nierozzerwalność. Tradycyjnie nierozzerwalność jest rozpatrywana z perspektywy wewnętrznej, czyli dotyczącej natury wspólnoty małżeńskiej, oraz z perspektywy zewnętrznej, czyli w sensie braku możliwości rozwiązania ważnie zawartego małżeństwa przez instancje zewnętrzne wobec małżonków. Rozumienie i uzasadnienie wewnętrznej nierozzerwalności małżeństwa są ukazywane jako wymóg antropologiczny, który wiąże się z dobrem samych małżonków i charakterem miłości małżeńskiej jako wzajemnego nieodwołalnego daru, a także z dobrem potomstwa, które domaga się nierozzerwalności małżeństwa jako odpowiedniego kontekstu prokreacji i troski o rozwój i wychowanie dzieci⁴. W refleksji teologicznej specyfika uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa wiąże się z jego charakterem sakramentalnym. Zawarte i dopełnione małżeństwo między osobami ochrzczonymi jest w Kościele katolickim sakramentem, w związku z czym ma ono charakter nierozzerwalny i dlatego ani małżonkowie, ani żadna zewnętrzna wobec nich instancja nie są w stanie rozwiązać takiego związku. Nierozzerwalność małżeństwa chrześcijańskiego, wynikająca z jego charakteru sakramentalnego, oznacza, że jest ono nie tylko obrazem jedności Chrystusa i Kościoła, lecz mocą sakramentu powoduje takie wewnętrzne nadprzyrodzone zjednoczenie, że małżonkowie zostają w niepowtarzalny i szczególnie sposób włączeni w misterium zbawienia. W przypadku dopełnienia małżeństwa sakramentalnego na nowo i w sposób doskonały zostaje umocniony węzeł małżeński⁵. Stanowisko to jest z jednej strony jednoznaczne i znane, a jednocześnie współcześnie coraz częściej rodzi wątpliwości. Ich źródłem jest z jednej strony zjawisko rozwodów cywilnych dotyczące także małżeństw sakramentalnych i zawieranie przez osoby rozwiedzione powtórnych związków cywilnych, a z drugiej strony badania w obszarze teologii biblijnej, dogmatycznej, moralnej, pastoralnej i prawa kanonicznego, które wskazując na złożoność i pewne niuansy absolutnego charakteru wymogu nierozzerwalności, poszukują rozwiązań dla osób wierzących, które znalazły się w sytuacji rozwodu i zawarcia ponownego małżeństwa.

Zamierzeniem niniejszego opracowania nie jest poszukiwanie rozwiązań teologicznych dla duszpasterstwa wierzących osób rozwiedzionych, które zawarły powtórne związki niesakramentalne, gdyż problematyka ta doczekała się już licznych studiów. Przedmiotem monografii jest jedno z fundamental-

⁴ A. SARMIENTO, *Małżeństwo chrześcijańskie. Podręcznik teologii małżeństwa i rodziny*, tłum. P. Rak, Kraków: Wydawnictwo M 2002, s. 286–287.

⁵ W. MOLINSKI, *Ehe*, w: K. RAHNER (red.), *Herders Theologisches Taschenlexikon*, t. II, Freiburg im Br.: Herder 1972, s. 94–95.

nych zagadnień teologii małżeństwa, jakim jest rozumienie istoty uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa w oparciu o jego charakter sakramentalny. W zamierzeniu chodzi o wskazanie biblijnych podstaw, na których opiera się sakramentalne uzasadnienie nierozzerwalności małżeństwa, wyjaśnienie istotnych elementów tradycji kształtowania się i rozumienia tego zagadnienia oraz zaprezentowanie jego najważniejszych kontrowersyjnych ujęć współczesnych, wynikających głównie z konieczności konfrontacji ze zjawiskiem rozwodów i powtórnych zaślubin cywilnych osób wierzących, których małżeństwo sakramentalne uległo rozpadowi.

Uzasadnienie nierozzerwalności małżeństwa w oparciu o jego charakter sakramentalny jest na tle innych kwestii teologii małżeństwa problemem szczegółowym, które obejmuje aspekty teologii biblijnej, dogmatycznej, moralnej, pastoralnej, nauk o liturgii, ekumenizmu, a także istotne elementy prawa kanonicznego. Choć prezentowane opracowanie uwzględnia na wielu miejscach wspomniane aspekty różnych działów teologii w wyjaśnieniu istoty nierozzerwalności małżeństwa uzasadnianej w oparciu o jego wymiar sakramentalny, to refleksje na ten temat mają głównie charakter dyskursu teologii dogmatycznej i teologii moralnej. W niniejszym opracowaniu nie chodzi ani o propozycje rozwiązań duszpasterskich i prawnych, ani o ujęcia liturgiczne, ekumeniczne czy prawnokanoniczne, ale o istotę teologicznego uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa na podstawie wymiaru sakramentalnego. Uzasadnieniem przyjęcia takiej perspektywy jest podnoszony zarzut dominacji w refleksji teologicznej nad małżeństwem aspektów prawnych i etycznych na niekorzyść jego wizji ściśle teologicznej⁶, która opierając się na naukach biblijnych, przedstawia swoje twierdzenia i uzasadnienia w ramach teologii systematycznej (dogmatycznej i moralnej). Prezentowane studium nie ma charakteru apologetycznego, które ma na celu obronę stanowiska teologii katolickiej w kwestii nierozzerwalności małżeństwa wywodzącej się z jego charakteru sakramentalnego, ale charakter krytycznej refleksji, która zmierza do ukazania istoty problemu nierozzerwalności małżeństwa opartego na sakramencie, cechującej się licznymi interpretacjami, rozróżnieniami i nowymi aspektami związanymi ze zmieniającym się kontekstem i niuansami, które wpisane są w rozwój teologii. Stanowisko teologii w kwestii nierozzerwalności małżeństwa, podobnie jak inne tematy teologii małżeństwa, kształtowało się w ramach długiej tradycji, w związku z czym także współczesna myśl i dokonania zasługują na uwagę, nawet jeśli nie zawsze

---

⁶ G. STRZELCZYK, *Niespójności katolickiej doktryny o sakramencie małżeństwa*, „Studia Teologii Dogmatycznej” 2 (2016), s. 107–108.

są zgodne z ujęciami tradycyjnymi. Zawarte w opracowaniu krytyczne i kontrowersyjne stanowiska na temat nierozzerwalności małżeństwa, oparte na jego wymiarze sakramentalnym, nie mają na celu podważenia stanowiska zawartego w dokumentach Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, ale ukazują pewne deficyty argumentacyjne, które należy poddać krytycznej refleksji, a także stale rodzące się nowe wyzwania, pytania i wątpliwości.

Problematyka uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa w oparciu o jego charakter sakramentalny nie doczekała się dotąd pogłębionego wyjaśnienia w odrębnym dokumencie Kościoła. Stanowisko na ten temat zawierają dokumenty poświęcone bardziej ogólnym kwestiom teologii małżeństwa, które ukazały się od Soboru Trydenckiego aż do naszych czasów. Szczególnie ważny jest w tym względzie dokument Soboru Trydenckiego *Nauka, kanony oraz inne sprawy dotyczące sakramentu małżeństwa* (1563), a także *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”* (1965) Soboru Watykańskiego II. Oprócz tego nauczanie Kościoła o nierozzerwalności małżeństwa uzasadnianej w oparciu o sakrament zostały wyrażone w dokumentach papieskich poświęconych teologii małżeństwa: encyklikach – Leona XIII *Arcanum Divinae Sapientiae* (1880) i Piusa XI *Casti connubii* (1930) oraz adhortacjach apostolskich – Jana Pawła II *Familiaris consortio* (1981), Benedykta XVI *Sacramentum caritatis* (2007) oraz Franciszka *Amoris laetitia* (2016). Ponadto stanowisko Kościoła w kwestii nierozzerwalności małżeństwa i jego uzasadnienia w oparciu o sakrament zawierają katechizmy, zarówno wydany po Soborze Trydenckim *Katechizm rzymski* (1566), jak i *Katechizm Kościoła Katolickiego* (1992), wydany za pontyfikatu Jana Pawła II. Problematyka będąca tematem niniejszego opracowania stała się przedmiotem listu Kongregacji Nauki Wiary na temat przyjmowania komunii św. przez osoby rozwiedzione żyjące w związkach niesakramentalnych (1994), a także dokumentu Międzynarodowej Komisji Teologicznej *Doktryna katolicka o sakramencie małżeństwa* (1977).

Szczegółowe zagadnienie, jakim jest w obszarze teologii małżeństwa sakramentalne uzasadnienie jego nierozzerwalności, nie doczekało się dotąd szczegółowego opracowania w literaturze teologicznej. Jednym z nielicznych studiów, które swoją tematyką zbliżone jest do problematyki będącej przedmiotem niniejszej monografii, jest rozprawa doktorska Gerharda Tenholta (ur. 1960)⁷, która ukazuje wybrane aspekty problemu nierozzerwalno-

---

⁷ G. TENHOLT, *Die Unauflöslichkeit der Ehe und der kirchliche Umgang mit wiederverheirateten Geschiedenen*, Münster: LIT Verlag 2001.

ści małżeństwa z perspektywy teologii dogmatycznej, ale koncentruje się na podejściu Kościoła do osób rozwiedzionych, żyjących w powtórnych związkach cywilnych⁸. W związku z ukazaniem się adhortacji apostolskiej papieża Franciszka *Amoris laetitia*, która zainspirowała liczne dyskusje i publikacje teologów, ukazała się monografia na temat nierozzerwalności małżeństwa, autorstwa Matthew'a Leveringa (ur. 1971), która prezentuje tradycyjne nauczanie Kościoła na ten temat oraz krytycznie przedstawia odbiegające od niego ujęcia teologów⁹. Problematyka nierozzerwalności małżeństwa i jej uzasadnienia w oparciu o sakrament jest elementem opracowań teologicznych dotyczących ogólnego rozumienia sakramentalności małżeństwa, które powstały po Soborze Watykańskim II. Na szczególną uwagę w tym względzie zasługują publikacje Giuseppe Baldanzy (1931–2018)¹⁰, Ursa Baumanna (ur. 1941)¹¹, Petera J. Elliotta (ur. 1943)¹², Jerzego Grześkowiaka (ur. 1940)¹³, Dietmara Kretza (ur. 1971)¹⁴ i Czesława Rychlickiego (ur. 1939)¹⁵.

Poszczególne aspekty prezentowanego opracowania stały się przedmiotem studiów teologicznych przedstawicieli różnych jej działów, w ramach których zostały przedstawione szczegółowe kwestie dotyczące sakramentalnego uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa. Aspekty biblijne omawianej problematyki zostały w niniejszej monografii oparte głównie na posoborowych i współczesnych opracowaniach przedstawicieli nauk biblijnych, do których należą zarówno komentarze biblijne, jak i monografie i artykuły. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują publikacje takich autorów, jak: Roman Bartnicki (ur. 1943), Klaus Berger (1940–2020), Georg Braulik (ur. 1941), Walter Kirchschräger (ur. 1947), Gerhard Lohfink (ur. 1934), Stanisław Łach (1906–

---

⁸ F.R. GAHBAUER [rec.] *Tenholt, Gerhard: Die Unauflöslichkeit der Ehe und der kirchliche Umgang mit wiederverheirateten Geschiedenen*. Münster u.a. LIT-Verl., 2001, „Münchener Theologische Zeitschrift” 54 (2003), nr 3, s. 272.

⁹ M. LEVERING, *The Indissolubility of Marriage: Amoris Laetitia in Context*, San Francisco: Ignatius Press 2019.

¹⁰ G. BALDANZA, *La grazia del sacramento del matrimonio. Contributo per la riflessione teologica*, Roma: Centro Liturgico Vincenziano 1993.

¹¹ U. BAUMANN, *Die Ehe – ein Sakrament?*, Zürich: Benziger Verlag 1988.

¹² P.J. ELLIOTT, *What God has Joined... The Sacramentality of Marriage*, Eugene, Oregon: Wipf & Stock 1990.

¹³ J. GRZEŚKOWIAK, „Tajemnica to jest wielka“. *Sakramentalne przymierze małżeńskie*, Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego 2010.

¹⁴ D. KRETZ, *Freiheit und Liebe. Eine Studie zum Ehesakrament*, Würzburg: Echter Verlag 2011.

¹⁵ C. RYCHLICKI, *Sakramentalny charakter przymierza małżeńskiego. Studium teologiczno-dogmatyczne*, Płock: Płocki Instytut Wydawniczy 1997.

1983), Francis Martin (1930–2017), Gerhard von Rad (1901–1971), Heinrich Schlier (1900–1978), Rudolf Schnackenburg (1914–2002), Heinz Schürmann (1913–1999), Thomas Söding (ur. 1956), Michael Theobald (ur. 1948), Claus Westermann (1909–2000), Zdzisław Żywica (ur. 1961). Problematyka rozumienia nierozzerwalności małżeństwa jako sakramentu w ramach rozwijającej się tradycji stała się przedmiotem publikacji wielu teologów, wśród których na szczególną uwagę zasługują opracowania autorstwa: Giovanniego Ceretiego (ur. 1933), Philippe’a Delhayego (1912–1990), Pieta F. Franseña (1913–1983), Miguela M. Garijo-Guembe (ur. 1935), Johannes Gründela (1929–2015), Huberta Jedina (1900–1980), Hansa Jorissena (1924–2011), Waldemara Molinskiego (ur. 1926), Josepha Ratzingera (ur. 1927), Klause Reinhardta (1935–2014) i Edwarda Schillebeeckxa (1914–2009). Z kolei próba wyjaśnienia istoty problemu nierozzerwalności małżeństwa w kontekście zjawiska rozwodów i praktyki zawierania powtórnych związków niesakramentalnych jest przedmiotem licznych publikacji przedstawicieli teologii dogmatycznej, moralnej i pastoralnej. Spośród wielu autorów na uwagę zasługują publikacje: Alfonsa Auera (1915–2005), Franza Böcklego (1921–1991), Carla Caffary (1938–2017), Giampaolo Dianina (ur. 1962), Andrea Grillo (ur. 1961), Bernharda Häringa (1912–1998), Berndta Jochena Hilberatha (ur. 1948), Waltera Kaspera (ur. 1933), Karla Lehmana (1936–2018), Mariana Machinka (ur. 1960), Ireneusza Mroczkowskiego (1949–2020), Gerharda Ludwiga Müllera (ur. 1947), Basilio Petry (ur. 1946), Eberharda Schockenhoffa (1953–2020) i Günthera Virta (ur. 1940).

Większość teologów zajmujących się różnymi aspektami sakramentalnego uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa wywodzi się z obszaru języka niemieckiego, w którym problematyka ta doczekała się dotąd najliczniejszych opracowań, zawierających ciekawe i niepozabawione kontrowersji ujęcia. Omawiane zagadnienie stało się także przedmiotem publikacji teologów angielskojęzycznych oraz włoskich, hiszpańskich i polskich. Publikacje wyżej wymienionych autorów stały się podstawą niniejszego opracowania i należą głównie zarówno do działu teologii dogmatycznej, jak również teologii moralnej i pastoralnej. Zdarza się, że także studia z obszaru teologii liturgii, teologii ekumenicznej i prawa kanonicznego zawierają refleksje będące przedmiotem niniejszego studium, bądź inspirują do tego rodzaju przemyśleń.

Wyjaśniając problem metody zastosowanej w prezentowanym opracowaniu, należy brać pod uwagę pluralizm metod stosowanych współcześnie w naukach teologicznych, a także na szczególne znaczenie hermeneutyki, która ma na celu dotarcie do pierwotnego znaczenia stwierdzeń i sformułowań

przy uwzględnieniu kontekstu ich powstania i wyrażenia w taki sposób, aby możliwe stało się określenie i zastosowanie ich sensu w stosunku do problemów i pytań współczesnych, odmiennych od pierwotnych uwarunkowań ich powstania¹⁶. Tak rozumiana hermeneutyka stała się podstawowym sposobem badawczego podejścia do problematyki sakramentalnego uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa, w którym chodzi o dotarcie do pierwotnego sensu tej argumentacji w jego ówczesnym kontekście społeczno-kulturowym po to, aby ukazać jego aktualność i znaczenie na tle współczesnych pojęć, wyzwań i problemów. W szczególności dotyczy to aspektów biblijnych nierozzerwalności i sakramentalności małżeństwa, których odczytanie pierwotnego sensu i znaczenia możliwe jest na podstawie metod analizy lingwistycznej, przeprowadzonej przez egzegetów, a także analizy, komentarzy i opracowań biblistów. W ten sposób zostaje wyjaśnione znaczenie tekstów Pisma Świętego o nierozzerwalności małżeństwa i jego wymiarze sakramentalnym. Hermeneutyka, w której sposobem docierania do istoty i sensu wypowiedzi o sakramentalnym uzasadnieniu nierozzerwalności małżeństwa jest metoda lingwistyczna oraz analiza wypowiedzi i tekstów, pozwala na ukazanie tej problematyki w tradycji Kościoła, która w różnych epokach posługiwała się specyficznymi pojęciami i argumentacją, a których bez wyjaśnienia ich kontekstu i znaczenia nie można odnieść do współczesnego sposobu argumentacji. Hermeneutyka jest także podstawą badawczą podjętego w niniejszym opracowaniu ukazania współczesnych kontrowersji dotyczących rozumienia nierozzerwalności małżeństwa uzasadnionej w oparciu o jego wymiar sakramentalny, posługując się głównie porównaniem różnych stanowisk teologów, bądź porównaniem stanowisk teologów z nauczaniem Kościoła wyrażonym w oficjalnych dokumentach. Dzięki temu możliwe jest ukazanie złożoności i wieloaspektowości omawianej problematyki. W niektórych miejscach niezbędne okazało się zastosowanie metody opisowej w celu ukazania wieloaspektowości sytuacji i problemów życia małżeńskiego i wyjaśnienia zarówno kontekstu społeczno-kulturowego pierwotnych wypowiedzi i stanowisk Kościoła i teologii w zakresie nierozzerwalności małżeństwa uzasadnianego w oparciu o sakrament, jak również współczesnego kontekstu, do którego odnoszone są pierwotne i niezmiennie stanowiska.

Monografia na temat sakramentalnego uzasadnienia nierozzerwalności małżeństwa składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy z nich dotyczy podstaw bi-

---

¹⁶ H.J. SOBECZKO, *The Problem of Method in Theology*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 28 (2020), nr 1, s. 61–73.

blijnych problematyki. Przedmiotem drugiego rozdziału jest ukazanie tradycji wypracowania i rozmięcia związku sakramentalnych podstaw nierozzerwalności małżeństwa. Trzeci rozdział omawia współczesne kontrowersje teologiczne, jakie powstały w związku z przedstawianym tematem.

Z tej racji, że sakramentalne uzasadnienie nierozzerwalności małżeństwa jest wywodzone z Pisma Świętego, punktem wyjścia omawianego studium jest ukazanie podstaw biblijnych tej argumentacji. Bez głębszych analiz i studiów wiadomo, że tak sformułowanej argumentacji nie zawierają teksty biblijne, ale Pismo Święte zawiera teksty, które w późniejszej tradycji teologicznej stały się podstawą tego twierdzenia. Szczególnie problematyczne jest wywodzenie omawianej argumentacji z tekstów Starego Testamentu, które zawierają idee dotyczące rozumienia nierozzerwalnego i religijnego charakteru małżeństwa i stały się podstawą późniejszych stanowisk wypracowanych przez teologów. Choć teksty starotestamentalne są niezwykle oszczędne i mają raczej charakter zarysowy dla omawianej problematyki, to ich pominięcie uniemożliwia właściwe rozumienie całości problematyki. O wiele bogatszy w teksty poświęcone nierozzerwalności i sakramentalności małżeństwa jest Nowy Testament, który na tle ówczesnej praktyki i dyskusji ukazuje podstawy rozumienia nierozzerwalności i sakramentalności małżeństwa. Szczególnie licznych ujęć i komentarzy, będących przedmiotem studiów egzegetów i teologów, doczekały się słowa Jezusa o nierozzerwalności małżeństwa i zakazie rozwodów, a także stanowisko św. Pawła w kwestii nierozzerwalności małżeństwa i jego odniesienia do misterium Chrystusa i Kościoła. Niemożliwa do pominięcia złożoność ujęć i stanowisk w tym względzie prowadzi do ostrożnych konkluzji.

Biblijne idee nierozzerwalności małżeństwa, a także charakteru religijnego związku mężczyzny i kobiety związanych ze stwórczymi zamiarami Boga i potwierdzone w nauczaniu Jezusa, znalazły wyraz w tradycji teologicznej w twierdzeniu o sakramentalnym wymiarze nierozzerwalnego charakteru małżeństwa. Stanowisko to ukształtowało się pod wpływem nauczania Ojców Kościoła o nierozzerwalności małżeństwa i jego sakramentalności, a największy wpływ na nią wywarło nauczanie św. Augustyna, od którego wywodzi się powiązanie nierozzerwalności i sakramentalności małżeństwa. Dalsze teologiczne wyjaśnienie tej argumentacji nastąpiło w dziełach przedstawicieli teologii spekulatywnej w okresie średniowiecza, w której szczególnie duży wpływ wywarły pojęcia i stanowisko wypracowane przez św. Tomasza z Akwinu. Oficjalne potwierdzenie związku nierozzerwalności i sakramentalności małżeństwa, a także jego praktycznych i prawnokanonicznych kon-

sekwencji, nastąpiło podczas Soboru Trydenckiego w dokumencie na temat sakramentu małżeństwa. Dyskusje soborowe, a następnie zwięzłe sformułowania zastosowane w przyjętym orzeczeniu potwierdzają złożoność omawianej problematyki. Nauczanie Soboru Trydenckiego stało się ważnym punktem odniesienia do dalszych dyskusji na temat nierozzerwalności małżeństwa uzasadnionej w oparciu o sakrament. Rozwój argumentacji w tej kwestii można zaobserwować zarówno w dokumentach Kościoła, jakie ukazały się po Soborze Trydenckim aż do naszych czasów, a także w refleksjach teologów, którzy przy pomocy specyficznych dla swej epoki terminów i ujęć teologicznych dokonywali prób wyjaśnienia istoty związku nierozzerwalności małżeństwa z jego wymiarem sakramentalnym. Z racji długiego procesu kształtowania się tradycji teologicznej i bogactwa stanowisk na temat nierozzerwalności małżeństwa wywodzonej z jego charakteru sakramentalnego konieczne stało się ograniczenie do wyboru ujęć najbardziej reprezentatywnych.

Pomimo zgodności większości teologów współczesnych dotyczącej nauczania Jezusa o nierozzerwalności małżeństwa, jak i wywodzonego z niego stanowiska Kościoła w sprawie nierozzerwalnego charakteru sakramentalnego małżeństwa dopełnionego, istnieją różne propozycje, które stanowią próbę wyjaśnienia tego problemu w kontekście zjawiska rozwodów, dotyczącego współcześnie również osób wierzących, a także zawierania przez te osoby związków niesakramentalnych po rozwodzie cywilnym. Nie chodzi przy tym jedynie o poszukiwanie propozycji rozwiązań pastoralnych dla osób żyjących w takich sytuacjach, ale o wiele ważniejszy jest problem próby doktrynalnego, teologicznodogmatycznego i teologicznomoralnego rozumienia statusu tego typu związków, sytuacji ludzi wierzących i znaczenia nierozzerwalności ich sakramentalnego małżeństwa, które bezpowrotnie uległo rozkładowi. W omawianej kwestii istnieje wiele propozycji, a każda z nich w większym lub mniejszym wymiarze ma charakter kontrowersyjny, który wiąże się nie tylko z brakiem pełnej zgodności z oficjalnym stanowiskiem Kościoła w kwestii nierozzerwalności małżeństwa, ale także z przyjmowanymi założeniami i stosowaną argumentacją. Spośród wielu propozycji teologów w odniesieniu do rozumienia nierozzerwalności małżeństwa w kontekście zjawiska rozwodów i zawierania związków niesakramentalnych na szczególną uwagę zasługują ujęcia mające różne odmiany i będące najlepiej rozpracowane, które wpisują się w napięcie między poszanowaniem niezmiennej zasady nierozzerwalności małżeństwa oraz postawę wyrozumiałości i tolerancji w sytuacjach wyjątkowych. Wśród teologów szeroko dyskutowana jest także teoria śmierci małżeństwa, a także stanowisko powołujące się na analogię do dopuszczalności

zawarcia powtórnego małżeństwa w sytuacji śmierci jednego z małżonków. Kontrowersje wobec omawianej problematyki charakteryzuje ujęcie nawiązujące w swojej argumentacji do ontologicznego i egzystencjalnego rozumienia związku małżeńskiego. Dopelnieniem dyskusji na temat kontrowersji w kwestii nierozzerwalności małżeństwa sakramentalnego jest argumentacja, która odwołuje się do koherencji sakramentów małżeństwa i Eucharystii. Ujęcie to nawiązuje do nauczania Kościoła i znajduje wyraz głównie w pastoralnych propozycjach rozwiązania problemu. W ostatnim czasie argumentacja ta została przywołana w związku z dyskusjami na temat adhortacji apostolskiej papieża Franciszka *Amoris laetitia*, która pod określonymi warunkami otwarła możliwość przystępowania do komunii św. przez osoby rozwiedzione żyjące w powtórnych związkach niesakramentalnych.

The Sacramental Foundation of the Indissolubility of Marriage

Basics – Traditions – Controversies

Abstract

The indissolubility of marriage belongs to specific questions concerning reflections on marriage and its attributes which are undivided unity – monogamy and indissolubility. The indissolubility of marriage is traditionally reflected from an inner perspective i.e. the essence of the marital community and from an external perspective i.e. in the sense of the impossibility to solve the validity of marriage by any instances external to the marriage. The understanding and grounds of the internal indissolubility of marriage are exposed as an anthropological requirement which is connected with the good of spouses and the character of their love as a mutual irrevocable gift along with that of progeny which requires the indissolubility of marriage as an adequate context for procreation and the education of children. In theological reflection the specificity of justification of the indissolubility of marriage is connected with its sacramental character. The included and consummated marriage between Christians is in the Catholic Church a sacrament and hence has an indissoluble character and neither spouses nor any other instance are able to dissolve this relationship.

The indissolubility of Christian marriage, due to its sacramental character, signifies that it is not only the image of the unity of Christ and Church but with the power which the sacrament entails which is such an inner supernatural union that spouses are incapable to solve and in a specific way included in the mystery of salvation. The marital bond is consolidated in the case of consummated sacramental marriage in a new and perfect way. This position is known and accepted, but in the contemporary world it generates a lot of doubts. The origin of these doubts is from, on one side the phenomenon of civil divorces

concerning sacramental marriages and concluding second civil partnerships by divorced people, and from the other side by research in the field of biblical theology, dogmatics, moral theology, pastoral theology and canon law which indicates the complexity and nuances of the absolute character of the indissolubility of marriage and searches for solutions and for help for understanding divorced persons and their lives in the situation of second nonsacramental partnerships.

The intention of this book is not to search for any theological solutions for the pastoral care of divorced people who live in second nonsacramental partnerships because the answers to this question are available in a lot of other studies. The matter of this monograph is concerned with one of the fundamental questions of the theology of marriage which is understanding the essence of the justification of the indissolubility of marriage on the basis of its sacramental character. The intention is to show the biblical basis on which foundations the sacramental substantiation of the indissolubility of marriage is based, as well as an explanation of the important elements of the shaping of the Catholic tradition. It is also the intention to present the main contemporary controversial positions which follow from the need to confront the phenomenon of divorces and second civil weddings of believers of the faith where the first sacramental marriage collapsed.

The justification of the indissolubility of marriage on the basis of its sacramental character lies in the background of others questions of the theology of marriage which is a specific problem covering aspects such as biblical theology, dogmatics, moral theology, pastoral theology, theology of liturgy, ecumenical theology and canon law. The presented book includes a lot of places where these aspects of different sections of theology can be found, but the reflections on the sacramental justification of the indissolubility of marriage have a character of a discourse of the dogmatics and moral theology. The matter is not propositions of pastoral and canon law solutions but it is the essence of the theological justification of the indissolubility of marriage on the basis of its sacramental character. The reason for this perspective is the allegation of the predominance in the theological reflection on marriage of the juridical and ethical aspects with the disadvantage of the theological approach. The presented study has not any apologetic character with the goal of defending the Catholic theological position over the question of the indissolubility of the sacramental marriage, but it is a critical reflection which aims to present the essence of this question. This problem is characterized by a lot of interpretations, distinctions and new aspects con-

nected with the changing socio-cultural context. The theological position over the question of the indissolubility of marriage like other themes of the theology of marriage which is shaped by a long tradition and by contemporary thought, refers to it and deserves attention but also when not always agreeing with the traditional positions taken.

The study on the sacramental substantiation of the indissolubility of marriage is composed of three chapters. The first of them concerns the biblical origin of the question of indissolubility of marriage and its religious character. The subject of the second chapter is a presentation of the theological tradition of elaboration and understanding of the connection of sacramental foundation of the indissolubility of marriage. The third chapter discusses the contemporary theological controversies which arise in connection with the presented problem.

The indissolubility of marriage is justified on the basis of its sacramental character as referenced in the Bible, and hence the starting point of the presented study is a presentation of the scriptural basics of this argument. Without deeper analysis and studies what is known is that the Bible does not contain one such formulated thesis but the Holy Scripture contains texts which in the later theological tradition became the basis for this assertion. Derivation of this argumentation from the Old Testament is especially problematically because there are only ideas concerned with the understanding of the indissolubility and of the religious character of marriage which became the basis of the theological position. Although the texts of the Old Testament are extremely frugal and have an outlined character for the discussed question and the omission of them makes it impossible to gain a correct understanding of the whole problem. Far and away one of the richest of texts on the indissolubility and the religious character of marriage is the New Testament which due to the background of the then practice and discussions shows the foundations of the understanding of the indissolubility and sacramentality of marriage. Indeed a lot of approaches and commentaries which are the subject of studies by theologians came from the words of Jesus "Therefore what God has joined together, let man not separate" (Matt 19:6) on the indissolubility of marriage and the prohibition of divorce. Similarly is with the position of St. Paul in the question of indissolubility of marriage and its reference to the mystery of Christ and Church in the Letter to the Ephesians (Eph 5:21-33). The book shows the complexity of approaches and commentaries in this regard which is impossible to omit and leads to prudent conclusions.

The biblical idea of the indissolubility of marriage and of the religious character of the relationship of man and woman connected with the creative intentions of God and confirmed in the teachings of Jesus found expression in the theological tradition about the sacramental dimension of the indissolubility of marriage. This assertion has been shaped under the influence of the teachings of the Fathers of the Church and the most important impact found in the thought of St. Augustine from which derives the connection between the sacrament and the indissolubility of marriage. The theological explanation of this question became a significant theme further in the works of the representatives of the speculative theology in the Middle Ages, in which the most important impact is the position and concepts of St. Thomas Aquinas. The official confirmation of the connection between sacramentality and indissolubility of marriage and explanation of its practical and juridical consequences happened during the Council of Trent and found expression in the document of the sacrament of marriage. The council discussions and the brief formulations applied in the agreed statement confirm the complexity of this problem. The position of the Council of Trent became an important point of reference for further theological discussions about the indissolubility of marriage justified on the basis of its sacramental character. The development of this argumentation can be observed both in the ecclesial documents on marriage which after the Council of Trent up until our days were published as well in the reflections of Catholic theologians who using concepts and approaches specific for their trend attempted to explain the essence of the connection between the indissolubility of marriage and its sacramental character. Due to the long process of the formulation of the theological tradition and richness of theological positions the study only presents the most representative approaches.

Despite being in accordance with the majority of contemporary theologians and with the teaching of Jesus on the insolubility of marriage and with the position of the Church concerning the indissoluble character of the sacramental included and consummated marriage there are some proposals which attempt to explain this problem in the context of the phenomenon of divorces and the second nonsacramental partnerships which concerns contemporary Catholics too. The matter is not concerned with searching for pastoral proposals for people in these situations but the problem is doctrinal i.e. from the view of dogmatics and moral theology, an understanding of the status of these partnerships, of the situations of believers and the people in them and the sense of the indissolubility of their sacramental marriage, which has been irrevers-

ibly destroyed. There are some proposals in this matter and each of it more or less has a controversial character which is connected with a lack of whole accordance with the official teachings of the Catholic Church and with the assumed assumptions and used argumentation. One of the proposals is the approach which can be described as a tension between respect of the unchanging principle of the indissolubility of marriage and the attitude of forbearance and tolerance in unique situations. This approach has four different versions and a lot of the followers amongst Catholic theologians. The other disputed approaches are the theory of the death of marriage and the position which relies on the analogy to the acceptability of the conclusion of the second marriage after the death of one of the spouses. Controversies characterizes the approach which is referred in argumentation to the ontological and to the existential dimension of the marital bond. As a complement to this are the discussions on the indissolubility of sacramental marriage and the argumentation about the coherence of the sacrament of marriage and Eucharist. This position relates especially to the contemporary teaching of the Catholic Church and finds expression in the pastoral proposals which search for solutions for the participation of divorced people living in second civil partnerships in the sacramental life of the Church. All of the presented proposals are well justified on the basis of the biblical texts and the theological tradition becoming a subject of argumentative polemics and containing interesting content which can be helpful for a better understanding of the essence of the indissolubility of marriage as justified in its sacramental character.

Indeks osób*

A

Albert Wielki 187, 188
Alberti Angelo 80
Aleksander III 186
Aliotta Maurizio 171, 275
Álvarez de las Asturias Nicolás 213
Amandus 148
Ambrozjaster 148, 185, 215
Ambroży 147, 157, 158
Amfiloch 144
Andreu Augustin R. 93
Anzelm z Laon 181, 182
Arystoteles 327
Atenagoras 140
Auer Alfons 12
Augustyn z Hippo 14, 22, 137, 138,
160–175, 176, 177, 179, 181,
188, 191, 196, 197, 205, 218,
219, 221, 222, 224, 225, 252,
266, 283, 371, 390, 413, 420
Austerius z Amazea 145

B

Baldanza Giuseppe 11, 209, 226, 229

Baltensweiler Heinrich Th. 79, 80,
81, 82, 83
Bartnicki Roman 11, 81
Baumann Urs 11, 128, 165, 168,
170, 172, 191, 194, 197, 225,
228, 240, 334, 335
Bazyli Wielki 144, 145, 291, 350
Bellarmin Robert 225, 226, 248, 271
Bellosillo Fernando de 203
Benedykt XVI 10, 292, 393
Berger Klaus 11, 50, 57, 91, 103
Böckle Franz 12, 97, 98, 117, 303,
304, 305
Bonawentura 188, 189, 369
Bonsirven Joseph 78, 79, 80, 81, 82,
83
Braulik Georg 11, 34
Burgo Novo Aloysius de 202

C

Caffarra Carlo 317, 369, 370
Celestyn III 189
Cereti Giovanni 12, 149, 309
Coccopalmerio Francesco 405
Cochier Antoine 205
Coriden James A. 384, 385, 386, 387

---

* Wykaz obejmuje osoby występujące w tekście głównym, z wyjątkiem postaci biblijnych.

Crawford David S. 378, 379

Cyryl Aleksandryjski 156

D

Damizia Giuseppe 29, 73, 118, 133

Damokles 373

Delhaye Philippe 12

Demel Sabine 320, 321

Dianin Giampaolo 12, 98, 231, 314,
315

Doms Herbert 257, 258, 259, 260

Dupont Jaques 77

E

Elliott Peter J. 11, 168, 278

Epifaniusz z Salaminy 145, 146

F

Fabiola 148, 149

Fernández Recalde Pedro de 202,
204

Filip II 210

Franciszek 10, 11, 16, 138, 246, 247,
333, 396, 404, 414

Frankenmölle Hubert 88, 102

Fransen Piet F. 12

Fuchs Ottmar 313, 314

G

Garijo-Guembe Miguel M. 12

Gehring René 26, 28, 41, 108

Gracjan 184, 185

Gragnano Antonio de 203

Greinacher Norbert 98

Grillo Andrea 12, 340, 341

Grisez Germain 387, 388

Gruber Hans-Günter 240, 241, 348,
349

Gründel Johannes 12, 146, 301, 302,
326, 339

Grzegorz z Nazjanzu 145, 150, 155

Grzegorz z Nyssy 155

Grzeškowiak Jerzy 11, 110, 122,
127, 273, 274

Guardini Romano 24

H

Häfner Gerd 70

Häring Bernhard 12, 307, 337, 338

Häring Hermann 345

Heimerl Hans 323, 324

Hermas 84, 139

Hieronim 78, 124, 148, 149, 158,
252

Hilary z Poitiers 147, 157

Hilberath Bernd J. 12, 282, 382

Hildebrand Dietrich von 256, 257

Hillel 31, 34, 54, 71, 72, 73, 81, 95,
113

Himes Kenneth R. 384, 385, 386,
387

Hinkmar z Reims 180, 184

Hoffmann Paul 94, 99

Hörmann Karl 326, 327

Hugo od św. Wiktora 179, 182, 183,
185, 187

Huguccio 185, 186

Hünermann Peter 342

I

Ignacy z Antiochii 151

Innocenty III 186

Izydor z Sewilli 160

J

Jan Chryzostom 146, 150, 155, 156,
266

Jan Damasceński 160

Jan Kasjan 159

Jan Paweł II 10, 237, 240, 242, 272,
273, 292, 329, 380, 391, 399,
404

Jedin Hubert 12, 211

Jorissen Hans 12

Justyn 140

K

Kajetan 215

Kalikst 150

Kasper Walter 12, 42, 65, 129, 130,
212, 287, 288, 404, 405

Katarinus 215

Kirchschläger Walter 11, 88

Klemens Aleksandryjski 141, 152,
153

Klemens VIII 213

Knauer Peter 354, 355, 384

Knop Julia 114, 249

Koch Anton 251, 252

Kretz Dietmar 11, 280, 281, 308, 309

L

Laktancjujsz 148

Lawler Michael G. 112, 377

Lehmann Karl 12, 269, 270, 296,
297

Leon Wielki 159

Leon XIII 10, 219, 220

Levering Matthew 11, 356

Liguori Alfons M. 327

Lohfink Gerhard 11, 100

Luter Marcin 45, 200, 201

Ł

Łach Stanisław 11, 22, 32

M

Machinek Marian 12, 59, 68, 90,
106, 400, 401, 402, 404

Maggioni Bruno 129, 135

Maillard Nicolas 203

Mankowski Paul 26, 67, 70, 73, 82,
83

Marcjon 141

Markl Dominik 97

Martelet Gustave 233, 235, 236, 392

Martin Francis 12, 50, 58

Mausbach Joseph 252

Menke Karl-Heinz 279, 280

Merkelbach Benedikt H. 253

Metody z Olimpu 154

Mieth Dietmar 350

Molinski Waldemar 12, 60, 80, 81,
94, 179, 198

Mroczkowski Ireneusz 12, 316, 396,
397, 398

Müller Gerhard L. 12, 111, 293, 294,
295

N

Nestoriusz 159

O

O'Callaghan Denis 270, 271, 272

Oceanus 148

Orygenes 141, 142, 143, 151, 152,
153

Otto Eckart 36

Ouellet Marc 277

P

Paciorek Antoni 84

Payva de Andrade Diogo de 203, 205

Pelland Gilles 150

Pelletier Anne-Marie 113

Perrone Giovanni 196

Perugino Thaddeo 205

Perusinus Thaddaeus 203

Pesch Rudolf 57

Petrà Basilio 12, 358, 361, 362, 363,
364, 365, 366, 367, 368, 374,
375, 376, 377, 394

Pinsk Johannes 267

Piotr Abelard 182

Piotr Chryzolog 159

Piotr Lombard 179, 184, 187, 191

Pius IV 213

Pius VI 222

Pius XI 10, 214, 215, 221, 222, 223,
224, 225, 226, 233, 250, 255

Pius XII 233

Pokrywka Marian 403, 404

Pollencjusz 161, 162

Probst Ferdinand 250, 251

R

Rad Gerhard von 12, 22, 33

Ratzinger Joseph 12, 106, 131, 150,
168, 290, 291, 292, 297, 331,
353, 354, 391

Reinhardt Klaus 12, 267, 268, 269,
396

Rocholl Norbert 271, 262

Rodríguez-Luño Ángel 330, 364,
365

Römelt Josef 305, 354

Rousseau Olivier 142

Rufin 185

Ruppert Lothar 23

Ruster Thomas 174, 319, 320, 321,
370, 371

Ryan Peter F. 387, 388

Rychlicki Czesław 11, 51, 126, 127,
209

S

Salmerón Alfonso 202

Salzman Todd A. 112

Sander Hans-Joachim 346, 351

Sandler Willibald 318, 319

Sarmiento Augusto 276, 277

Schallenberg Peter 311

Scharbert Josef 20

Scheeben Matthias J. 253, 254, 255

Schetach Schim'on ben 40

Scheule Rupert M. 354, 355

Schillebeecx Edward H. 12, 89,
121, 164, 173, 177, 181, 193,
263, 264, 265, 322, 323

Schlier Heinrich 12, 125, 126, 127,
208

- Schmaus Michael 266, 267
Schnackenburg Rudolf 12, 72, 76,
78, 79, 90, 104, 115, 123, 128
Schneider Theodor 298, 299
Schockenhoff Eberhard 12, 173, 174,
343, 344, 345, 371, 372, 373
Schreiner Stefan 49
Schubert Kurt 36
Schulte Raphael 382, 383
Schumacher Thomas 405, 406
Schürmann Heinz 12, 104, 105, 119,
120, 130
Seripando Girolamo 203, 204
Steininger Viktor 358, 359, 360, 361,
368
Stowasser Martin 64, 92
Striet Magnus 380, 381
Szammaj 31, 54, 71, 72, 73, 78, 81,
89, 90, 113
- T**
- Tenholt Gerhard 10, 312, 356
Tertulian 140, 141, 152, 154, 244
Tettamanzi Dionigi 394
Theobald Michael 12, 87, 101
Tomasz z Akwinu 14, 138, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 195, 196,
221, 259, 327, 330, 368, 373,
413, 420
- U**
- Urban VIII 213
Uríbarri Bilbao Gabiono 317, 318
- V**
- Vigor Simon 202, 203, 204, 205
Virt Günter 12, 327, 328, 329
- W**
- Walter Peter 299, 300
Walter z Mortagne 181
Westermann Claus 12, 20, 22
Wiéner Claude 94
Wollbold Andreas 107
- Z**
- Załęski Jan 120
Zerwick Max 133
- Ż**
- Żywica Zdzisław 12, 85

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I	
Podstawy biblijne nierozzerwalności i sakramentalności małżeństwa	17
1. Między pierwotnymi zamiarami Stwórcy i „zatwardziałością serca” – idea nierozzerwalności małżeństwa w Starym Testamencie	18
1.1. Nierozzerwalność małżeństwa zamiarem Boga Stwórcy	19
1.2. Starotestamentalna praktyka rozwodowa wyrazem grzesznej kondycji człowieka	30
1.3. Religijne uzasadnienie nierozzerwalności małżeństwa w nauczaniu proroków	42
2. Perspektywa stwórcza i zbawcza – nierozzerwalność i sakramentalność małżeństwa w Nowym Testamencie	53
2.1. Powrót do „początku” – nauczanie Jezusa o nierozzerwalności małżeństwa	53
2.1.1. Specyficzne aspekty poszczególnych wersji Ewangelii synoptycznych	55
2.1.1.1. Relacja Marka (Mk 10,2-12)	55
2.1.1.2. Przesłanie Łukasza (Łk 16,18)	65
2.1.1.3. Wersje Mateusza (Mt 5,31-32; 19,1-9)	68
2.1.2. W meandrach interpretacji klauzul Mateuszowych	75
2.1.2.1. Wiodące ujęcia klasyczne	76
2.1.2.2. Propozycje współczesne	85
2.1.3. Między etyką i prawem – problem zobowiązującego charakteru słów Jezusa na temat zakazu rozwodu	93

2.1.3.1. Wyzwanie etyczne i wymóg królestwa Bożego	93
2.1.3.2. Podstawa zasad etyki małżeńskiej i regulacji prawnych	103
2.1.3.3. Niektóre współczesne wnioski	108
2.2. Nerozerwalność i sakramentalność małżeństwa w listach św. Pawła	114
2.2.1. Wyraz woli Bożej urzeczywistnianej w kontekście złożonych uwarunkowań życia (1 Kor 7,10-16) . . .	116
2.2.2. Małżeństwo w świetle „wielkiej tajemnicy” Chrystusa i Kościoła (Ef 5,21-33)	123

Rozdział II

Związek sakramentalności i nerozerwalności małżeństwa

w tradycji chrześcijańskiej	137
1. Geneza związku nerozerwalności i sakramentalności małżeństwa w myśli Ojców Kościoła	138
1.1. Problematyka nerozerwalności małżeństwa, rozwodu i ponownych zaślubin	139
1.2. Pierwsze próby ujęć sakramentalności małżeństwa	151
1.3. Sakramentalność podstawą nerozerwalności małżeństwa w nauczaniu św. Augustyna	160
2. Sakramentalne uzasadnienie nerozerwalności małżeństwa w teologii scholastycznej	176
2.1. Wiodące ujęcia prawnicze	180
2.2. Ujęcia antropologiczno-teologiczne	187
3. Łaska sakramentu małżeństwa umocnieniem nerozerwalności węzła małżeńskiego – nauczanie Soboru Trydenckiego	199
3.1. Doktrynalne rozumienie nerozerwalności małżeństwa sakramentalnego	202
3.2. Kanoniczne ujęcie nerozerwalności małżeństwa ważne zawartego i dopełnionego	209
4. Rozwój myśli w nauczaniu Kościoła i refleksji teologów po Soborze Trydenckim	216
4.1. Główne aspekty nauczania Kościoła o nerozerwalności małżeństwa sakramentalnego	216
4.1.1. Nieodwołalna jedność Chrystusa i Kościoła podstawą nerozerwalności małżeństwa – <i>Katechizm rzymski</i> (1566)	217

4.1.2. Miłość Boża umocnieniem wiekuistego węzła – encyklika Leona XIII <i>Arcanum Divinae Sapientiae</i> (1880)	219
4.1.3. Nerozerwalność właściwym znakiem sakramentalnym – encyklika Piusa XI <i>Casti connubii</i> (1930)	221
4.1.4. Nieodwołalne przymierze małżeńskie udziałem w przymierzu miłości Chrystusa i Kościoła – nauczanie Soboru Watykańskiego II	227
4.1.5. Małżeństwo sakramentem nerozerwalnego związku Chrystusa z Kościołem – dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej <i>Doktryna katolicka o sakramencie małżeństwa</i> (1977)	233
4.1.6. Nerozerwalność darem sakramentu i powołaniem małżonków – adhortacja apostołska Jana Pawła II <i>Familiaris consortio</i> (1981)	237
4.1.7. Nerozerwalność udziałem małżonków w trwałej i wiernej miłości Boga – <i>Katechizm Kościoła Katolickiego</i> (1992)	242
4.1.8. Nerozerwalność Bożym darem dla małżonków – adhortacja apostołska Franciszka <i>Amoris laetitia</i> (2016)	246
4.2. Próby wyjaśnienia uzasadnienia nerozerwalności małżeństwa w oparciu o jego sakramentalność w myśli teologicznej	249
4.2.1. Przykładowe ujęcia neoscholastyczne	250
4.2.2. Stanowisko prekursorów personalistycznych ujęć małżeństwa	255
4.2.3. Poglądy teologów soborowych	263
4.2.4. Ujęcia współczesne	272

Rozdział III

Współczesne kontrowersje w interpretacji nerozerwalności małżeństwa sakramentalnego	285
1. W napięciu między niezmienną zasadą i wyrozumiałością w przypadkach wyjątkowych	286
1.1. Wyrozumiałość w celu uniknięcia większego zła	287
1.2. Nerozerwalność małżeństwa w optyce Bożego miłosierdzia	306

1.3. Postulat uznania ważności powtórnego związku niesakramentalnego	319
1.4. Stanowisko oparte na zasadzie epikei	325
2. „(...) oraz że Cię nie opuszczę aż do śmierci” – teoria śmierci małżeństwa	333
2.1. Śmierć relacji w sytuacji nieodwracalnego rozpadu małżeństwa	334
2.2. Nowe życie w ponownym związku niesakramentalnym	348
2.3. Śmierć małżonka a nie małżeństwa	353
3. Nerozerwalność w perspektywie praktyki zawierania małżeństw przez osoby owdowiałe	358
3.1. Ustępstwo na rzecz ludzkiej skończoności – ujęcie Viktora Steiningera	358
3.2. Analogia do śmierci fizycznej, władza Kościoła i <i>bonum animarum</i> – propozycja Basilio Petry	361
4. Nerozerwalność małżeństwa pomiędzy wymiarem ontologicznym i egzystencjalnym	368
4.1. Ontologiczny charakter nierozzerwalnego węzła małżeńskiego	369
4.2. Perspektywa dowartościowania personalistycznej wizji małżeństwa	371
5. Problematyka koherencji sakramentu małżeństwa i Eucharystii	390
5.1. Obiektywna sprzeczność między stanem życia i misterium Eucharystii	391
5.2. Publiczny charakter sakramentów	399
 Zakończenie	 411
 The Sacramental Foundation of the Indissolubility of Marriage Basics – Traditions – Controversies – Abstract	 417
 Bibliografia	 423
 Indeks osób	 445

Table of contents

Introduction	5
Chapter I	
Biblical foundations of the indissolubility and sacramentality of marriage	17
1. Between the primitive intentions of the Creator and the “hardness of the heart” – the idea of the indissolubility of marriage in the Old Testament	18
1.1. The indissolubility of marriage as the intention of God the Creator	19
1.2. Practice of divorce in the Old Testament as an expression of man’s sinful condition	30
1.3. Religious foundation of the indissolubility of marriage in the message of prophets	42
2. Creational and redemptional perspective – the indissolubility and sacramentality of marriage in the New Testament	53
2.1. A return to the “beginning” – Jesus’ teachings on the indissolubility of marriage	53
2.1.1. Specific aspects of particular versions of the synoptical Gospels	55
2.1.1.1. Relations of Mark (Mark. 10:2-12)	55
2.1.1.2. Message of Luke (Luke. 16:18)	65
2.1.1.3. Versions of Matthew (Matt. 5:31-32; 19:1-9)	68
2.1.2. Meandering interpretations of Matthew’s clauses	75
2.1.2.1. Leading classical approaches	76
2.1.2.2. Present proposals	85
2.1.3. Between ethics and law – the problem of the obliging character of the word of Jesus on the prohibition of divorce	93

2.1.3.1. Ethical challenges and requirements of the kingdom of God	93
2.1.3.2. Basis of the principals of ethics for couples and juridical regulations	103
2.1.3.3. Some contemporary conclusions	108
2.2. The indissolubility and sacramentality of marriage in the letters of St. Paul	114
2.2.1. The expression of God’s will realizing in the context of complex conditions of life (1 Cor. 7:10-16)	116
2.2.2. Marriage in the light of the “great mystery” of Christ and the Church (Eph. 5:21-33)	123

Chapter II

Connections between the sacramentality and indissolubility of marriage in the Christian tradition 137

1. Origin of the connections between indissolubility and sacramentality of marriage in the thought of the Fathers of the Church	138
1.1. The question of the indissolubility of marriage, of divorce and second weddings	139
1.2. First attempts of the approaches to the sacramentality of marriage	151
1.3. Sacramentality as a foundation of the indissolubility of marriage in the teachings of St. Augustine	160
2. Sacramental foundation of the indissolubility of sacramental marriage in the Scholastic theology	176
2.1. Leading juridical approaches	180
2.2. Antropologic-theological approaches	187
3. Grace of the sacrament of marriage as an act of strengthening the indissolubility of the conjugal bond – the teachings of the Council of Trent	199
3.1. Doctrinal understanding of the indissolubility of sacramental marriage	202
3.2. Canon law approach of the indissolubility of valid included and consummated marriage	209
4. Development of thought in the teachings of the Church and the reflection of theologians after the Council of Trent	216

4.1. Main aspects of the teachings of the Church on the indissolubility of sacramental marriage	216
4.1.1. Irrevocable unity of Christ and the Church as the basis for the indissolubility of marriage – <i>Roman catechism</i> (1566)	217
4.1.2. God’s love as a strengthening of the eternal bond – encyclical letter of Leo XIII <i>Arcanum Divinae Sapientiae</i> (1880)	219
4.1.3. Indissolubility as a proper sacramental sign – encyclical letter of Pius XI <i>Casti connubii</i> (1930)	221
4.1.4. Irrevocable conjugal covenant as a participation in the covenant of the love of Christ and the Church – the teaching of the Second Vatican Council	227
4.1.5. Marriage as a sacrament of the indissoluble bond of Christ and the Church – document of the International Theological Commission <i>Propositions on the doctrine of Christian marriage</i> (1977)	233
4.1.6. Indissolubility as a gift of sacrament and vocation of spouses – apostolic exhortation of John Paul II <i>Familiaris consortio</i> (1981)	237
4.1.7. Indissolubility as a participation of spouses in the permanent and faithful love of God – <i>Catechism of the Catholic Church</i> (1992)	242
4.1.8. Indissolubility as God’s gift for spouses – post- synodal apostolic exhortation of Francis <i>Amoris laetitia</i> (2016)	246
4.2. Attempts to explain the substantiation of the indissolubility of marriage on the basis of its sacramentality in theological thought	249
4.2.1. Exemplary neoscholastic approaches	250
4.2.2. Position of the precursors of personalistic views of marriage	255
4.2.3. Opinions of council theologians	263
4.2.4. Contemporary approaches	272

Chapter III

Contemporary controversies in the interpretation of the

indissolubility of sacramental marriage	285
1. In tension between the constant principle and forbearance in exceptional cases	286
1.1. The act of forbearance to avoid greater evil	287
1.2. Indissolubility of marriage in the optics of God's mercy	306
1.3. Postulate of appreciation of validity of second nonsacramental relationship	319
1.4. Position based on the principle of epikeia	325
2. „(...) and that I will not leave you until I die” – the theory of the death of marriage	333
2.1. Death of the relationship in the situation of irreversible disintegration of marriage	334
2.2. New life in the second non-sacramental relationship	348
2.3. Death of spouse and not of marriage	353
3. Indissolubility from the perspective of the practice of including marriages by widowers	358
3.1. Concession to the human finitude – approach of Viktor Steiningger	358
3.2. Analogy about physical death, the power of the Church and <i>bonum animarum</i> – proposal of Basilio Petrà	361
4. The indissolubility of marriage between the ontological and existential dimension	368
4.1. The ontological character of the indissoluble marital bond	369
4.2. The perspective of appreciation of the personalistic view of marriage	371
5. The problem of the coherence of the sacrament of marriage and the Eucharist	390
5.1. The objective contradiction between the state of life and the mystery of the Eucharist	391
5.2. The public character of sacraments	399
Conclusion	411
Abstract	417
Bibliography	423
Index of persons	445

Uniwersytet Opolski * Wydział Teologiczny

Seria: Opolska Biblioteka Teologiczna

W serii ostatnio ukazały się:

141. RADOSŁAW CHAŁUPNIAK, TOMASZ MICHALEWSKI, EWA SMAK (red.), *Wychowanie w szkole: od bezradności ku możliwościom*, 2014.
142. DAMIAN DOLNICKI, *Czystość serca a chrześcijańska doskonałość. Studium w oparciu o pisma św. Jana Kasjana*, 2014.
143. ANDRZEJ S. JASIŃSKI OFM, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 31–39*, 2014.
144. EBERHARD SCHOCKENHOFF, *Etyka życia. Podstawy i nowe wyzwania*, tłum. Konrad Glombik, 2014.
145. MAREK LIS, MICHAŁ LEGAN (red.), *Kieślowski czyta dekalog*, 2014.
146. JANUSZ MARIA CZERSKI, *Literatura epistolarna Nowego Testamentu. Część 2: Listy deuteropawłowe – List do Hebrajczyków – Listy katolickie*, 2014.
147. RADOSŁAW CHAŁUPNIAK, *Malarstwo religijne w podręcznikach szkolnych*, 2014.
148. ERWIN MATEJA (red.), *Świadek prawdy i wiary. Janowi Pawłowi II w dwudziestolecie Uniwersytetu Opolskiego*, 2014.
149. ANDRZEJ S. JASIŃSKI OFM, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 40–48*, 2015.
150. ANDRZEJ J. GORCZYCA MIC, *Kult obrazu Jezusa Miłosiernego w Narodowym Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Stockbridge (USA)*, 2015.
151. KONRAD GLOMBIK, MARIA KALCZYŃSKA (red.), *Kościół w Internecie – Internet w Kościele. Społeczeństwo internautów a kultura globalna*, 2015.
152. MATEUSZ POTOCZNY, *Consacrare un luogo a Dio. Il rito della dedicazione di una chiesa secondo la tradizione bizantina e latina*, 2015.
153. HELMUT JAN SOBECZKO, *Servitium liturgiae. Tom II*, ERWIN MATEJA (red.), 2015.
154. KRYSZTYAN ZIAJA (red.), *Scripturae Sacrae Propagator. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Januszowi Czerskiemu z okazji 80. rocznicy urodzin*, 2015.
155. ERWIN MATEJA, ZBIGNIEW W. SOLSKI (red.), *Tradycje monastyczne w Europie. Między liturgiką a performatyką II*, 2016.
156. JANUSZ M. CZERSKI, *Ewangelia i Listy św. Jana. Wprowadzenie literackie, historyczne i teologiczne*, 2016.

157. RADOSŁAW CHAŁUPNIAK, JERZY KOSTORZ (red.), *Współczesne wyzwania teologii pastoralnej*, 2016.
158. RADOSŁAW CHAŁUPNIAK, TOMASZ MICHALEWSKI, EWA SMAK (red.), *Wychowanie w rodzinie: od bezradności ku możliwościom*, 2016.
159. Юрій Щурко, *Термін ζῆτέω в Євангелії від св. Луки. Лінгвістично-екзегетичні студії*, 2016.
160. MARIAN FALENCZYK SAC, *Koncepcja wolności według Jana Pawła II jako odpowiedź na współczesny kryzys wolności. Perspektywa francuskojęzyczna*, 2017.
161. NORBERT WIDOK (red.), *Święte wizerunki w przekazie Dobrej Nowiny*, 2017.
162. ANDRZEJ CZAJA, ZYGFRYD GLAESER, KONRAD GLOMBIK, MAREK LIS, ERWIN MATEJA, KRYSZTOF MUSZALIK, STANISŁAW RABIEJ, PIOTR WAJS, KAZIMIERZ M. WOLSZA, *Mosty, nie mury – 5 lat pontyfikatu Franciszka*, red. naukowa: MAREK LIS, 2018.
163. HUBERT ŁYSY, *Tradycyjna uroczystość Pierwszej Komunii Świętej w nowej formie. Teoria i praktyka. Tom I*, 2018.
164. PIOTR JASKÓŁA, *Bóg rzekł i stało się. Zarys protologii*, 2018.
165. ROBERT SADLAK, *Zadania katolików świeckich w porządku doczesnym w świetle współczesnego nauczania Kościoła*, 2018.
166. RADOSŁAW BŁASZCZYK SDB, *Opus Christi et Ecclesiae. Życie i pionierska działalność liturgiczna ks. Adama Duraka SDB (1949–2005)*, 2019.
167. MAREK LIS, *To nie jest Jezus. Filmowe apokryfy XXI wieku*, 2019.
168. MARCIN WORBS, *Chrystocentryzm w liturgii w ujęciu Josefa Andreasa Jungmana*, 2019.
169. PAWEŁ BRUDEK, JERZY KOSTORZ, *Duszpasterstwo młodzieży: od bezradności ku możliwościom*, 2019.
170. PIOTR JASKÓŁA, *Jakie jest Jego imię? Zarys chrześcijańskiej nauki o Bogu*, 2020.
171. JANUSZ PODZIELNY, *Praca ludzka w ujęciu ewangelickiej (luteranckiej) etyki teologicznej*, 2020.
172. JAN KOCHEL, *Wprowadzenie do edukacji osób starszych. W kręgu pedagogiki katolickiej*, 2020.
173. ŁUKASZ FLORCZYK, *Bóg Izraela w rozumieniu nie-Izraelitów. Studium historyczno-krytyczne wybranych tradycji deuteronomistycznej historiografii (Joz – 2 Krl)*, 2020.
174. ERWIN MATEJA, *Reforma kalendarza i roku liturgicznego od Soboru Trydenckiego do Soboru Watykańskiego II*, 2021.
175. KONRAD GLOMBIK, *Sakramentalne uzasadnienie nierozzerwalności małżeństwa. Podstawy – tradycja – kontrowersje*, 2021.